

Γιώργος Χ. Χιονίδης

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Ανάπτυξη

από το Συμπόσιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας»
που οργανώθηκε από το ΙΜΧΑ και το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα
(Θεσσαλονίκη - Φλώρινα - Καστοριά - Έδεσσα,
28 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1984)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1987

44

0

Ο ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Γιώργος Χ. Χαλκιόπουλος

1. Στο κείμενο τούτο γίνεται προσπάθεια για μία σύντομη αναφορά στα γεγονότα που συνέβησαν και στα πρόσωπα τα οποία έδρασαν στην πόλη και στα περίχωρα της Βέροιας, στις διάφορες φάσεις του Μακεδονικού Αγώνα.

Συνεπώς, δεν εξιστορούνται όσα διαδραματίστηκαν στην περίφημη, τότε, «Λίμνη των Γιαννιτσών» ή στο «Ρουμλούκι» (δηλαδή στην περιοχή του Γιδά, της σημερινής Αλεξάνδρειας κ.τ.λ.), στη Νάουσα και στα χωριά, παρά μόνο περιστασιακά και περιληπτικά.

Για το γράψιμο, όμως, της συνοπτικής τούτης εργασίας, έγινε προσπάθεια να ληφθεί υπόψη και να αξιοποιηθεί και η πλούσια, σχετική βιβλιογραφία, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και οι ανέκδοτες και άγνωστες, μέχρι τώρα, επιστολές και αναφορές των τότε μητροπολιτών της Βέροιας-Νάουσας, κυρίως προς τον Οικουμενικό πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως ή προς τον μητροπολίτη της Θεσσαλονίκης (με τελικό, προφανώς, προορισμό τον Έλληνα Πρόξενο της πρωτεύουσας της Μακεδονίας).

Το σχετικό υλικό (για την ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα στη Βέροια και σ' ολόκληρη την περιφέρεια του σημερινού νομού της Ημαθίας) είναι πολυσέλιδο και η πλήρης δημοσίευση και η αξιοποίησή του (σε συνδυασμό με τη γνωστή βιβλιογραφία) θα απαιτούσε τις σελίδες μιας πολυσέλιδης, ειδικής μονογραφίας, η οποία θα δημοσιευθεί κάποτε (όπως ελπίζω) και θα στηριχθεί και σε τρεις πλούσιες συλλογές ανέκδοτων εγγράφων και απομνημονευμάτων πρωταγωνιστών, Μακεδονομάχων, που έχω στο αρχείο μου.

2. Η περιοχή της Βέροιας εμφάνιζε, στα τελευταία χρόνια του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, στην εποχή, δηλαδή, των πολλών φάσεων του Μακεδονικού Αγώνα, δύο ιδιαιτερότητες:

Α. Η μία ήταν τα εδαφολογικά δεδομένα, τα οποία χαρακτήριζαν, τότε, την πόλη και την περιφέρειά της.

Όπως είναι γνωστό η περιοχή αυτή παρουσίαζε—μέχρι πριν πενήντα χρόνια, περίπου—μια πρωτοτυπία από άποψη εδάφους: Στα δυτικά της εκτεινόταν η οροσειρά του Βερμίου και στα νότια τα Πιέρια, ενώ στα ανατολικά

και βόρεια απλωνόταν ο περίφημος κάμπος, ο οποίος, όμως, δεν είχε, τότε, τη σημερινή έκτασή του, γιατί ένα μεγάλο (το βόρειο και το βορειοδυτικό) τμήμα του κατελάμβανε ένα μέρος της ονομαζόμενης «Λίμνης των Γιαννιτσών».

Έτσι, και ο Μακεδονικός Αγώνας στην περιφέρεια τούτη διεξήχθη στα βουνά, αλλά και στον κάμπο και στη λίμνη, όπως και στις πόλεις, στις κωμοπόλεις και στα χωριά της περιοχής, γεγονός που χρωμάτιζε ανάλογα τις μάχες, που διεξήχθησαν σ' όλα τούτα τα πεδία.

Β. Η άλλη ιδιομορφία ήταν η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού, ή, πιο συγκεκριμένα, το γεγονός ότι (και) η περιοχή της Βέροιας επιλέχτηκε από τη ρουμανική και βουλγαρική προπαγάνδα για να ικανοποιηθούν σοβινιστικές επιδιώξεις και για την επίτευξη ανιστόρητων διεκδικήσεών τους.

Βέβαια, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η πλούσια χρηματοδότηση των προσπαθειών αυτών από τη ρουμανική και τη βουλγαρική πλευρά, που ενισχύθηκε μετά την ίδρυση και αναγνώριση (1870) της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου, ύστερα (1878), έθρεψαν τις βλέψεις των Βουλγάρων, οι οποίες εκτεινόταν σ' ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία και συμπεριλαμβανόταν σ' αυτές, ακόμα, και η περιοχή της Βέροιας, όπως διακηρύχθηκε επίσημα. Στο τρίτο συνέδριο της Σόφιας, το ονομαζόμενο «Μακεδονικόν» (1896), αναγγέλθηκε η ίδρυση της «Αυτονόμου Επαρχίας της Μακεδονίας», στην οποία συμπεριλαμβανόταν και η περιφέρεια της Βέροιας. Στα πλαίσια αυτού του σκοπού ιδρύθηκε και το περιβόητο Μακεδονικό (βουλγαρικό) Κομιτάτο.

Εξάλλου, στη Βέροια, και σε μερικά χωριά (Σέλι, Κουμαριά κ.τ.λ.), υπήρχε πολυπληθές βλάχικο στοιχείο. Το μεγαλύτερο μέρος του είχε ελληνική ή ελληνίζουσα συνείδηση αλλά ένα τμήμα των Βλάχων έπεσε στα πλοκάμια της ρουμανικής, χρυσοφόρας, εκστρατείας, η οποία έδινε πλουσιοπάροχα χρήματα και υποσχέσεις στα όργανα των σκοπών της.

Από την άλλη μεριά, δεν πρέπει να λησμονείται ότι σε μερικά χωριά των περιοχών της Νάουσας και της Βέροιας αρκετοί κάτοικοι ήσαν διγλωσσοί, δηλαδή μιλούσαν και σλάβικα.

Έτσι, ο αγώνας του ελληνικού στοιχείου ήταν πολύπλευρος και εξαιρετικά δύσκολος, γιατί είχε να αντιμετωπίσει πολλούς εχθρούς (υπάρχοντες στον τόπο και εισαγόμενους) και να ανταπεξέλθει, ακόμα, και στις διώξεις και στα κυνηγητά των τουρκικών αρχών, οι οποίες έβρισκαν πολύ εύκολα καταδότες-προδότες και οδηγούς τους, τους οποίους ωθούσε ο φανατισμός ή το χρηματικό συμφέρον, με αποτέλεσμα να πέφτουν, συχνά, οι ντόπιοι και οι Ελλαδίτες αγωνιστές θύματα των «μισθάρνων οργάνων» της ρουμανικής ή βουλγαρικής προπαγάνδας.

Πρέπει, όμως, να μη λησμονούμε ότι σκοπός της Ιστορίας είναι η αλήθεια, μακριά από οποιοσδήποτε σκοπιμότητες και ότι η πιο σωστή εθνικά και επιστημονικά άψογη αντιμετώπιση της παραχαράξεως των γεγονότων είναι η εξιστόρησή τους «χωρίς φόβο και πάθος», γιατί ο,τι είναι αληθινό είναι και εθνικά ορθό, όπως στιχούργησε ο εθνικός μας ποιητής. Συνεπώς, δεν πρέπει να μιμούμαστε τη σοβινιστική νοοτροπία άλλων βαλκανικών χωρών, συναγωνιζόμενοι τούτους στην προσπάθεια αποκρύψεως της αλήθειας ή αποκρύβοντας το οποιοδήποτε ποσοστό, τυχόν, συνευθύνης μας ή, ενδεχόμενης, συνυπαιτιότητάς μας, για όσα έκτροπα έγιναν...

Οι εκδικήσεις και οι αντεκδικήσεις ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και πολλές δολοφονίες γινόντουσαν, ακόμα και μέρα-μεσημέρι, στη Βέροια, στη Νάουσα και στα χωριά.

Η αποκλειστική ευθύνη, λοιπόν, για τις όποιες ασυγχώρητες υπερβολές δεν βάραινε, πάντοτε, τους άλλους, μονάχα, όπως έγραψε και ο πανεπιστημιακός καθηγητής της νεοελληνικής ιστορίας Νικόλαος Βλάχος, που διακρινόταν για τον γνήσιο πατριωτισμό του αλλά και για την επιστημονική ευσυνειδησία και αντικειμενικότητά του.

Όταν υπήρξαν και Έλληνες υπεύθυνοι, ήσαν, συνήθως, οι τοπικοί παράγοντες ή έφταιξαν και οι βιαστικές πρωτοβουλίες των κατωτέρων αγωνιστών, αφού ο Έλληνας Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Λάμπρος Κορομηλάς είχε συστήσει (έντονα) αυτοσυγκρατημό, ιδιαίτερα απέναντι στους ρουμανίζοντες Βλάχους, με τούτον δε συμφωνούσαν και οι περισσότεροι καπετάνιοι.

Εξάλλου, ο Κωνσταντίνος Ιω. Μαζαράκης-Αιινιάν (ο γνωστός «καπετάν Ακρίτας») αποδίδει ευθύνες και στον ελληνικό πληθυσμό των πόλεων, ο οποίος φερνόταν περιφρονητικά προς τους βλαχόφωνους κτηνοτρόφους και προς τους βουλγαρόφωνους χωρικούς, με συνέπεια αρκετοί απ' αυτούς (όντας οργισμένοι) να πέσουν εύκολα στις αγκάλες της ξένης προπαγάνδας και έτσι να τους χάσει ο Ελληνισμός.

Έλειψε, λοιπόν, η διορατικότητα, ακόμα και από αρχιερείς. Αρκεί να σημειωθεί ότι μητροπολίτης της Βέροιας-Νάουσας, μιλώντας προς το εκκλησίασμα, εκστόμισε την εξής απαράδεκτη προσφώνηση: «Ευλογημένοι Χριστιανοί, και σεις οι...Βλάχοι» [χώρια] (!!), όπως γράφει στα απομνημονεύματά του ο πρεσβύτες πολιτικός της Βέροιας Ιωάννης Παπαδάκης-Στάικος, που πέθανε πρόσφατα.

3. Αν, τώρα, θελήσουμε να δώσουμε σχηματικά τα χρονικά πλαίσια των φάσεων του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή της Βέροιας, πρέπει να σημειώσουμε ότι (και σ' αυτήν) τα γεγονότα κατατάσσονται χρονικά σε τέσσερις

περιόδους, αντί της μιας, δύο ή τριών, στις οποίες διαιρείται, στον κανόνα, η Ιστορία του, γενικά:

α) Η πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα τοποθετείται, χρονικά, πριν από τον «ατυχή» πόλεμο του 1897.

β) Ύστερα, αρχίζει η δεύτερη περιόδός του, στα χρόνια 1897 μέχρι το 1904.

γ) Ακολουθεί η τρίτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα, στα χρόνια 1904 έως και το 1908 (μέχρι την επανάσταση των Νεότουρκων) και

δ) Τέλος, έχουμε την τελευταία, τέταρτη περιόδό του, στα χρόνια 1908 (έως το Σύνταγμα) μέχρι και το 1912.

4. Θα αναφερθούμε, λοιπόν, τώρα, στα σημαντικότερα γεγονότα της καθεμιάς περιόδου (στην περιοχή αυτή) και θα μνημονεύσουμε τους πιο αξιόλογους συντελεστές τους, ντόπιους και ξένους, στρατιωτικούς και πολίτες.

Α. Στην πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (στην περιοχή της Βέροιας, πάντοτε) πρέπει να σημειώσουμε τους διωγμούς, οι οποίοι επακολούθησαν την αποτυχία της επαναστάσεως του 1878, στην οποία έλαβε μέρος και το βλάχικο στοιχείο της περιφέρειας, οπότε και έδειξε έντονα ελληνική συνείδηση, στον κανόνα, τουλάχιστο.

α) Μεγάλη γάγγραινα αποτελούσαν οι άτακτοι, και κυρίως οι Αλβανοί, οι οποίοι λήστευαν και σκότωναν ασύδοτα και χωρίς συνέπειες.

Ο τότε μητροπολίτης της Βέροιας-Νάουσας Κοσμάς Ευμορφόπουλος, σε επιστολή του (της 20.6.1892, με το, τότε, παλιό ημερολόγιο, με το οποίο δίνονται, και εδώ, όλες οι χρονολογίες των γεγονότων) προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης διατραγωδεί τη δύσκολη κατάσταση, που δημιουργούσαν στην πόλη οι 200 Αλβανοί πολεμιστές, οι οποίοι άρπαζαν, λήστευαν και βιαιοπραγούσαν, έχοντας προστάτη τον συμπατριώτη τους Χακίμ εφέντη, ο οποίος κατείχε σπουδαία θέση στις οθωμανικές αρχές της Βέροιας. Αλλά και οι Τούρκοι δεν έπεφταν πιο πίσω, αρκεί να σημειωθεί ότι ένας Τούρκος σκότωσε (10.5.1892) τον καφετζή Δημήτριο Φουντούκα, χωρίς εύλογη αιτία, ενώ ένας άλλος Οθωμανός δολοφόνησε (στην αγορά της πόλεως) τον Έλληνα υπάλληλό του, χτυπώντας τον με ραβδί και με μαστίγιο. Κατόπιν, εξ Τούρκοι φέρθηκαν απάνθρωπα σε Θεσσαλονικέα Χριστιανό, ενώ άλλοι τέσσερεις Οθωμανοί συνέλαβαν Έλληνα, του έκοψαν το μουστάκι και τον κτύπησαν μέχρι που έμεινε αναίσθητος. Οι τουρκικές αρχές της Βέροιας έκαμαν πως δεν έβλεπαν ή προσποιούνταν ότι ενεργούσαν, αλλά, βέβαια, τούτο γινόταν... «γιαβάζ-γιαβάζ».

Αναγκάστηκε, λοιπόν, ο μητροπολίτης (ως πρόεδρος των συλλογικών οργάνων της ελληνικής κοινότητας) να ζητήσει τη βοήθεια των Ελλήνων, Τούρ-

κων και Ισραηλιτών προκρίτων της Βέροιας και σε κοινή συνεδρίαση αποφασίστηκε και στάλθηκε διαμαρτυρία στον νομάρχη της Θεσσαλονίκης. Τότε ήλθαν από τη μακεδονική πρωτεύουσα (στη Βέροια) ο Εβράμ Μουδιρής (μουδιρής;), όπως και ο Ισραηλίτης Μεχιαμά Μαλλάχ (ο οποίος ήταν διοικητικός σύμβουλος της νομαρχίας), για να διαπιστώσουν τι συνέβαινε.

Βέβαια, η ανωμαλία συνεχίστηκε μετά από λίγο χρόνο, μόλις κόπασε ο απόηχος των προηγούμενων βιαιοπραγιών, όπως συνηθιζόταν να συμβαίνει με την πάντοτε μακάρια Οθωμανική Διοίκηση...

β) Αναφέρθηκε ήδη το πρόβλημα, που δημιουργούσε ένα μέρος «βλαχόφωνων», το οποίο είχε παρασυρθεί από τη ρουμανική προπαγάνδα, η οποία πετύχαινε το σκοπό της, καλλιεργώντας με φανατισμό την ιδέα για το (ανύπαρκτο) έθνος των Αρωμούνων, ρίχνοντας πλούσιο λίπασμα, το οποίο (στην περίπτωση αυτή) ήταν το γνωστό «χρυσίον»...

Στην πόλη και στην περιοχή της Βέροιας είχε περισσέψει το βλάχικο στοιχείο με τη μαζική εγκατάστασή του (γύρω στα 1822) από τα χωριά της Πίνδου, της περιοχής Γρεβενών (Αβδέλλα, Σαμαρίνα, Σμιξή, Βωβούσα, Περιβόλι, Γράμμοστα κ.ά.), όπως γράφει ο ίδιος μητροπολίτης σε επιστολή του (19.1.1893) προς τον Οικουμενικό πατριάρχη (και πληροφορούμαστε τώρα και από τα διεξοδικά απομνημονεύματα του Ελληνόβλαχου Γιώτη, Παναγιώτη, Ναούμ, των οποίων δημοσίευσά το πλήρες κείμενό τους, σχολιασμένο και με πλήθος υποσημειώσεις, στον 24ο (1984) τόμο του περιοδικού «Μακεδονικά», σελ. 36-97).

Οι «Βλαχόφωνοι» της Βέροιας και του Σελίου, της Κουμαριάς, του Ξηρολίβαδου κ.τ.λ. ζούσαν αρμονικά μέχρι το 1882-1883· ύστερα, όμως, ένα τμήμα τους μολύνθηκε από τον ρουμανικό σοβινισμό. Στα 1891 ίδρυσαν δική τους («ρουμανική») κοινότητα και σχολείο, όπου διδασκόταν η ρουμανική γλώσσα, ενώ εκκλησιαζόντουσαν χωριστά. Οι προσπάθειες του μητροπολίτη έφεραν κάποιο αποτέλεσμα, μόλις το 1905, αλλά η ένταση που επακολούθησε ύστερα, στην τρίτη περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, ανατίναξε όποιες γέφυρες είχαν στηθεί.

Εντωμεταξύ, στην ελληνική κοινότητα της Βέροιας είχε φθάσει το από 23.7.1896 τηλεγράφημα του Οικουμενικού πατριαρχείου, με το οποίο δινόταν η εντολή να γίνουν συστάσεις στους Χριστιανούς της επαρχίας «...όπως μη επηρεάζονται από τας αταξίας των ληστών και να συζώσιν ειρηνικώς μετά των συμπολιτών εαυτών και εφησυχάζωσι[ν] επί των αισίων και φιλόλαων αισθημάτων της α.α.Μ. του 'Ανακτος». Και τούτο, γιατί, το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, έφθασαν στη Μακεδονία τα πρώτα ανταρτικά σώματα, που έστειλε η «Εθνική Εταιρεία», η οποία ιδρύθηκε (στην Αθήνα) το 1894. Το ελληνικό ανταρτικό σώμα αποτελούνταν από 86 άντρες και είχε αρχηγό τον Μακεδόνα

οπληρχηγό Αθανάσιο Μπρούφα. Εξάλλου, ιδρύθηκαν ή δραστηριοποιήθηκαν, στην ελληνική πρωτεύουσα, και άλλοι φιλομακεδονικοί, πατριωτικοί σύλλογοι ενώ στα 1904 ιδρύθηκε και το ελληνικό Μακεδονικό Κομιτάτο.

Ο Μπρούφας και οι αντάρτες του αποβιβάστηκαν στη Σκάλα του Ελευθεροχωρίου, τις πρωινές ώρες της 7.7.1896. Πορεύθηκαν προς την Ελαφίνα, πέρασαν τον Αλιάκμονα και έφθασαν, τελικά, στο Ξηρολείβαδο (στη θέση «Καρά Τσαϊρ»), όπου (την 9.7.1896) έγινε σφοδρή μάχη (με τουρκικό απόσπασμα, από 150 στρατιώτες), που κράτησε 5 ώρες και στην οποία νίκησαν οι Έλληνες. Σκοτώθηκαν 5 Τούρκοι και 3 Έλληνες. Στάλθηκε, όμως, πολυάριθμος τουρκικός στρατός, από τη Βέροια, τη Νάουσα και τη Θεσσαλονίκη (γιατί η νίκη αυτή εμφύχωσε τους Έλληνες και κατατρόμαξε τους Τούρκους) και έτσι υπερείχαν οι Οθωμανοί κατά τρόπο συντριπτικό.

Οι αντάρτες προχώρησαν στα «Βλάχικα Καλύβια» και στη συνέχεια στο οροπέδιο Καρατάς, έχοντας μαζί τους και 18 Τούρκους αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων ήτο και ένας ανθυπολοχαγός, ο οποίος διαμήνυσε στους ομοεθνείς του ότι, σε ενδεχόμενη μάχη, θα σκοτώνονταν πρώτοι οι Οθωμανοί αιχμάλωτοι και έτσι αποφεύχθηκε η καινούργια μάχη. Μετά πολλή συζήτηση και διχογνωμία των οπλαρχηγών επικράτησε η άποψη, που υποστήριξε και ο Μπρούφας, δηλαδή να αφεθούν ελεύθεροι οι (άοπλοι πια) Τούρκοι, ενώ η άλλη γνώμη ήταν να τους δολοφονήσουν, αφού, μάλιστα, υπήρχε έλλειψη ψωμιού και άλλων φαγώσιμων, τα οποία δεν είχαν ούτε και για τους εαυτούς τους. Ο Μπρούφας έδωσε στον αξιωματικό τους ιδιόγραφο προκήρυξή του, στην οποία τονιζόταν ότι ο σκοπός, που ήλθαν οι Έλληνες αντάρτες, ήταν να υπερασπίσουν τα ελληνικά δικαιώματα από τους Βούλγαρους καταχραστές και όχι για να πολεμήσουν εναντίον των Τούρκων, τους οποίους αναγκάστηκαν, απλώς, να αποκρούσουν, για να σωθούν.

Στις 11.7.1896 οι Έλληνες, αφού αγόρασαν τρόφιμα από τους Βλάχους τσομπαναραίους, χωρίστηκαν σε δύο σώματα, που ακολούθησαν διαφορετικές κατευθύνσεις. Έτσι, τέλειωσε η πρώτη τούτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή.

Β. Στον πόλεμο του 1897 μετείχε και ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής και, μάλιστα, όχι, μονάχα, ψυχικά. Έτσι, σε επιστολή (της 29.10.1897) του μητροπολίτη Κωνσταντίου Ισαακίδη προς τον Οικουμενικό πατριάρχη, διαβάζομε ότι «...ένεκα της κατά το έαρ πλημμύρας και των συνεχών μετακομίσεων του πολεμ(ικού) υλικού διά...χωρικών..., τα χωρία στερούνται των επιτηδείων και υλικών...».

Από επιστολή (18.6.1898) του ίδιου μητροπολίτη προς τη «Φιλεκπαιδευτική και φιλανθρωπική αδελφότητα», «Αγαπάτε αλλήλους» της Κωνσταντι-

νουπόλεως, ξέρομε ότι στην περιοχή υπήρχαν «...10 βουλγαροόγλωσσα χωρία», που είχαν 330 οικογένειες, περίπου, τα οποία (όπως μαθαίνουμε από άλλη, προηγούμενη, επιστολή του, της 11.4.1898, προς τον Οικουμενικό πατριάρχη) επηρεάζονταν από τη σχισματική (βουλγαρική) προπαγάνδα, η οποία—όπως γράφεται σ' αυτήν—εκπορευόταν από τις περιοχές των Βοδενών (δηλαδή της Έδεσσας) και των Γιαννιτσών. Ακόμα, ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη χρημάτων, γιατί, αλλιώς, πολλές φτωχές κοινότητες, ίσως, να προτιμούσαν να έχουν δωρεάν Βούλγαρους δασκάλους, μια και δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν την καταβολή της αμοιβής των Ελλήνων εκπαιδευτικών, αν και η μητρόπολη της Θεσσαλονίκης πλήρωνε ήδη τον μισθό 3 δασκάλων στα σχολεία, που λειτουργούσαν το καλοκαίρι για τα παιδιά των Ελληνοβλάχων, στο Σέλι και στο Άνω Σέλι, όπου υπήρχαν 360 οικογένειες, από τις οποίες οι 160 παρέμεναν πιστές στην ελληνική ορθοδοξία. Οι πληροφορίες, όμως, του ελληνικού προξενείου της Θεσσαλονίκης παρυσιάζουν μία εντυπωσιακή αύξηση των φιλορουμανιζόντων ανάμεσα στα χρόνια 1878-1884 (οπότε ήσαν, μονάχα, 10-15 οικογένειες) και 1895 και τούτο οφειλόταν, κυρίως, στο άφθονο χρήμα που διέθετε η ρουμανική προπαγάνδα, η οποία έδωσε, π.χ., μεγάλο ποσό για να αγοραστεί (από ρουμανίζοντες) το τσιφλίκι Κουμαριά.

Στις 20.7.1903 σημειώθηκε η εξέγερση των Βουλγάρων, η γνωστή ως επανάσταση του Ήλιεντεν, που δεν φαίνεται να είχε επιπτώσεις στην περιοχή της Βέροιας, αφού, μάλιστα, απέτυχε στην ουσία. Ο Ελληνισμός, όμως, ζύπνησε τότε και δραστηριοποιήθηκε περισσότερο. Έτσι, δυνάμωσε η άμυνά του εναντίον των βουλγαρικών επιδιώξεων και συστηματοποιήθηκε η προσπάθεια των ανταρτικών σωμάτων, οπότε επανιδρύθηκε και το Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο.

Γ. Στις 27.8.1904 έφθασε στη Μακεδονία ελληνικό στρατιωτικό σώμα με 80 οπλίτες και αρχηγό τον Παύλο Μελά, ενώ Γενικός Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη τοποθετήθηκε (τον ίδιο χρόνο) ο αξιόλογος Λάμπρος Κορομηλάς, ο οποίος είχε στην υπηρεσία του ένα εκλεκτό επιτελείο Ελλήνων αξιωματικών, που εμφανίζονταν ως προξενικοί υπάλληλοι, έμποροι κ.τ.λ., για να μπορούν να εργάζονται ανενόχλητοι, προκειμένου να ετοιμάσουν τις προϋποθέσεις για τον επικείμενο ένοπλο αγώνα.

Πραγματικά, τον Απρίλιο του 1905 ξαναήλθαν (οι αξιωματικοί αυτοί) στη Μακεδονία αλλά ως αρχηγοί ελληνικών ανταρτικών σωμάτων.

Ο υπολοχαγός Κωνσταντίνος Μαζαράκης (που είχε το ψευδώνυμο «Ακρίτας») έδρασε στην περιοχή της Βέροιας μέχρι τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου. Μαζί με τον υπομοίραρχο Σπυρομήλιο και τον Κωνσταντίνο Γαρέφη τιμώρησαν μερικούς ρουμανίζοντες Βλάχους, που έμεναν στη θέση «Σιαμπανίτσα»

του Βερμίου, έχοντας 100 οπλίτες και με τη βοήθεια Σαρακατσαναίων αλλά και πολλών Βλάχων, οι οποίοι έμειναν ελληνόφρονες.

Το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου του 1905 ο Μαζαράκης επιτέθηκε στα «Καλύβια» των Βλάχων, γιατί οι ρουμανίζοντες (μ' εντολή της ρουμανικής προπαγάνδας) βοηθούσαν βουλγαρικές συμμορίες του Λούκα, Καρατάσου κ.ά., που κρυβόντουσαν στο οροπέδιο του Καρατάς. Οι συστάσεις, όμως, δεν έφεραν αποτέλεσμα, ούτε ο θάνατος των Βουλγάρων αιχμαλώτων, που έπιασε ο Γαρέφης.

Οι ρουμανίζοντες Βλάχοι ειδοποίησαν τις τουρκικές αρχές και έτσι έγινε πεισματώδης μάχη με εκλεκτά τουρκικά «τάγματα κυνηγών» («αβτζήδων») αλλά οι Έλληνες ξέφυγαν τη νύκτα, με τη βοήθεια Σαρακατσάνων, οι οποίοι τους τάιζαν μια εβδομάδα, με τη φροντίδα του «Κέντρου» (του Μακεδονικού Αγώνα) της Νάουσας, που διευθυνόταν πετυχημένα από τον γιατρό Περδικάρη.

Το σώμα των Κ. Μαζαράκη-Κ. Γαρέφη νίκησε τη βουλγαρική συμμορία του Λούκα στο χωριό Λευκάδια (Γκολέσιανη), τον Ιούνιο του 1905.

Η συμβολή των Ελλήνων της Βέροιας, της Νάουσας και της Έδεσσας ήταν σημαντική, αν λάβουμε υπόψη ότι δεν υπήρχαν δυνατότητες φανεράς συμμετοχής, αφού και οι τρεις πόλεις «...ήσαν πλήρεις στρατού, τουρκικού», όπως γράφει ο Κ. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν («καπετάν Ακρίτας»). Και, όμως, πολλές φορές κινδύνεψαν υπόδουλοι Έλληνες (οι ίδιοι και οι οικογένειές τους), γιατί χρειάστηκε να φιλοξενήσουν και να κρύψουν σημαντικούς καπετάνιους (συχνά με τις πολυπρόσωπες συνοδείες τους), αφού υπήρχαν, πάντοτε, προδότες. Ευτυχώς υπήρχαν, τότε, οι περίφημες «απάνξεις» (δηλαδή εσωτερικές πορτούλες των σπιτιών), από τις οποίες επικοινωνούσαν οι άνθρωποι του «Κέντρου» της Βέροιας και φυγάδευαν τους αγωνιστές, χωρίς να γίνονται αντιληπτοί, τουλάχιστο από μακριά. Έτσι (αν θελήσουμε να παίξουμε με τις λέξεις), ο Μακεδονικός Αγώνας δεν ήταν, μονάχα, μία συνεχής και δύσκολη μάχη («έπί των εθνικών επάλξεων»), αλλά και των ταπεινών μα και τόσο ανθρωποσωτήριων απάνξεων των περίφημων βεροιώτικων αρχοντικών ή ταπεινών σπιτιών...

Η δράση των ελληνικών σωμάτων αναπτέρωσε το ηθικό των κατοίκων και συνέτισε πολλούς ρουμανίζοντες Βλάχους, με αποτέλεσμα, την παραμονή του Δεκαπενταύγουστου του 1905, να επανακαμάψουν ομαδικά στον Ελληνισμό οι κάτοικοι του Κάτω Σελίου (δηλαδή του Βερμίου). Τούτο έγινε πανηγυρικά, με την παρουσία προυχόντων της Βέροιας και της Νάουσας, όπως και του Γάλλου δημοσιογράφου Παγιαρές, ο οποίος ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τα τότε γεγονότα, στα οποία αφιέρωσε και βιβλίο με τον τίτλο «Το Μακεδονικό Πρόβλημα».

Στα τέλη του Απριλίου του 1906 έγινε η πρώτη επίσκεψη (και) στη Βέροια του Έλληνα ανθυπολοχαγού Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ο οποίος

συνέχισε και ύστερα τις επαφές του, προσποιούμενος τον εμπορευόμενο ή αντιπρόσωπο ασφαλιστικής εταιρίας.

Η τοποθέτηση νέου μητροπολίτη, του Απόστολου (Χριστοδούλου), στις 15.8.1906, ο οποίος είχε αρχιερατικό επίτροπο τον πολύ δραστήριο αρχιμανδρίτη Αμβρόσιο Α. Νικολαΐδη (ύστερα επίσκοπο Ναυπακτίας κ.ά.), είχε ως αποτέλεσμα την καλύτερη και συστηματικότερη οργάνωση του «Κέντρου» της Βέροιας, το οποίο βοηθούσε πλέον πιο αποτελεσματικά τα ελληνικά ανταρτικά σώματα.

Τον Ιανουάριο του 1906 οι οπλαρχηγοί Σκουντρής, Ιωάννης Σημανίκας (από τη Νάουσα) και Κατουλάκης επιτέθηκαν εναντίον των βουλγαριζόντων του χωριού Λευκάδια (με 40 οπλίτες), αλλά οι Βούλγαροι κομιτατζήδες και οι συνεργάτες τους αμύνθηκαν μέχρις ότου ήρθε σε βοήθεια τουρκικός στρατός, από τον Κοπανό.

Τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου πυρπολήθηκαν τα μισά σπίτια του, τότε, παραλίμνιου χωριού Νησί, κλέφτηκαν 200 αγελάδες, ενώ δολοφονήθηκαν οι κάτοικοί του Κ. και Θ. Σπανός.

Στις 11.4.1906 έγινε πεισματώδης μάχη στο δάσος, που βρίσκεται πάνω από το χωριό Στενήμαχος, μεταξύ των Ελλήνων ανταρτών, των καπετάνιων Ρούβα (Γ. Κατεχάκη), Σκουντρή, Καραμανώλη, Κατσίγαρη και Μπενή, και ισχυρής τουρκικής στρατιωτικής δυνάμεως, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν πολλοί Έλληνες.

Τον Μάιο του ίδιου χρόνου, ο καπετάνιος Μανώλης Μπενής (ο οποίος πολεμούσε πια με το σώμα του δραστήριου λοχία του πυροβολικού Παναγ. Παπατζανετέα, ο οποίος δρούσε έντονα και στα χωριά της περιοχής της Λίμνης, ο οποίος ήταν γνωστός ως «καπετάν Παναγιώτης») και χρημάτισε υπαρχηγός του καπετάν Ματαπά) βλήθηκε, στο Μακροχώρι, από ρουμανίζοντες. Έφυγαν, οι Έλληνες, αλλά επανήλθαν (14.5.1906), οπότε συνήφθη φονική μάχη, στην οποία σκοτώθηκαν 13 ρουμανίζοντες, ενώ μετά λίγες μέρες έγινε μάχη στον Τρίλοφο, όπου σκοτώθηκαν 5 Έλληνες.

Τον Ιούλιο μήνα (της αυτής χρονιάς), οι ίδιοι αρχηγοί Π. Παπατζανετέας και Μπενής, μπήκαν στο χωριό Λυκογιάννη, συνέλαβαν 7 βουλγαρίζοντες και σκότωσαν τους 5, οι οποίοι τρομοκρατούσαν τους κατοίκους.

Στις 25.7.1906 ο (υπαρχηγός του Μπενή) Εμμ. Λελεδάκης, συνέλαβε και σκότωσε δύο ρουμανίζοντες, στο δάσος του Σκυλιτσίου, γιατί πρόδιδαν τις κινήσεις των Ελλήνων αγωνιστών στους Βουλγάρους κομιτατζήδες.

Τον Αύγουστο, ο καπετάνιος Κολιός (Νικ. Ρόκας) αντικατέστησε τον καπετάν Ρούβα στην αρχηγία των ελληνικών σωμάτων των περιοχών της Βέροιας, της Νάουσας και των Γιαννιτσών. Ο καπετάν Κολιός επισκεπτόταν τακτικά τον Ζάννα-Παπαγεωργίου, στα Παλατίτσια, που ήταν το πέρασμα

των ανταρτικών σωμάτων, όπως και το μοναστήρι των Αγίων Πάντων. Στο κτήμα αυτό μετέβαινε και ο ανθυπολοχαγός Αναγνωστάκος, ο γνωστός ως καπετάν Μιχάλης Ματαπάς. Στα τέλη Σεπτεμβρίου ήλθε ο καπετάν Τέλλος 'Αγρας (Σαράντος Αγαπηνός), ο οποίος, στις 28.10.1906, επισκέφθηκε τη Νάουσα. Σκοπός της επισκέψέως του ήταν η συζήτηση για την εξεύρεση τρόπου να εξασφαλίσουν οι Έλληνες την αποκλειστική κυριαρχία στη Λίμνη Γιαννιτσών, όπου δρούσαν, κυρίως, οι Βούλγαροι κομιτατζήδες, παρά τις φιλότιμες ενέργειες των Ελλήνων αγωνιστών, μεταξύ των οποίων έκαμαν ηρωική προσπάθεια, από καιρό, και τα ολιγάριθμα ανταρτικά σώματα των ντόπιων καπετάνιων Θεοχάρη Κούγκα ή Γιδιώτη, Αποστόλη και Τζόλα Περήφανου, όπως και του Βεροιώτη (Βλάχου) καπετάνιου Στέργιου Νταούτη ή Περήφανου.

Ο 'Αγρας βρήκε σύμμαχό του τον Τούρκο Χαλήλ Μπέη, που ήταν τσιφλικάς στην Καβάσιλα, και έτσι έγινε δεκτή πρόταση του Τούρκου καίμακάμη της Βέροιας για τουρκοελληνική συμμαχία εναντίον των Βουλγάρων. Κάτοικοι των χωριών του Γιδά, της Αγίας Μαρίνας, της Λυκογιάννης και των Μονοσπίτων εργάστηκαν εντατικά και κατόρθωσαν να ανοίξουν «μονοπάτια» προς ένα «πάτωμα» της Λίμνης (Νοέμβριος του 1906). Μετά απ' αυτό, οι καπετάνιοι 'Αγρας και Γκόνος (που, αν και ήταν βουλγαρόφωνος, πολέμησε ηρωικά για τα ελληνικά δίκαια), το δεύτερο δεκαήμερο του Νοεμβρίου, μπήκαν (με 18 άνδρες) στο Ζερβοχώρι, το οποίο ήταν το κέντρο εφοδιασμού των Βουλγάρων (και ιδιαίτερα του ιδιόρρυθμου αρχικομιτατζή Αποστόλη Πετκώφ), που είχαν δολοφονήσει επτά Ναουσαίους. Η επιχείρηση στέφθηκε από επιτυχία και η πυρπόληση μερικών οικιών και η σύλληψη πολλών αιχμαλώτων προκάλεσαν τον τρόπο των βουλγαριζόντων χωρικών.

Ο (ήρωας αλλά εύπειστος) 'Αγρας έπεσε σε παγίδα, που του έστησαν οι Βούλγαροι, με τη μεσολάβηση του βουλγαρίζοντα Λευκαδιώτη Βάννη Ζλατάν και, αιχμάλωτος, τελικά οδηγήθηκε μεταξύ της Καρυδιάς (Τεχόβου) και του 'Αγρα (Βλαδόβου), όπου και τον απαγχόνισαν, όπως και τον Ναουσαίο συνοδό του Αντώνιο Μίγγα, στις 7.6.1907.

Για την αντιμετώπιση της δράσεως των συμμοριών των ρουμανιζόντων το ελληνικό προξενείο της Θεσσαλονίκης έστειλε στην περιοχή τον λοχαγό Νικόλαο Δουμπιώτη, ο οποίος κινήθηκε πετυχημένα, κατόρθωσε να περιορίσει τη δραστηριότητά τους και να ενισχύσει το φρόνημα των Ελληνοβλάχων.

Στην περιοχή της Βέροιας δρούσε, όμως, και ο Βασίλειος Σταυρόπουλος, ο γνωστός ως «καπετάν Κόρακας», μαζί με τους 38 οπλίτες του και τους άνδρες του εξαιρετου και γενναίου Ελληνόβλαχου της Βέροιας Τάσου Κουκοτέγου («καπετάν Μπομπότα»).

Τον Μάρτιο του 1907, ο ρουμανίζων της Κουμαριάς καπετάν Νταρλαγιάννης σκότωνε συνέχεια Έλληνες, όπως στο μοναστήρι της Καλήπετρας και

αλλού. Δεν ήταν, όμως, εύκολη η σύλληψή του. Ο Σταυρόπουλος, στα απομνημονεύματά του (για τον Μακεδονικό Αγώνα), που δημοσίευσε το Ι.Μ.Χ.Α., όπως και σ' άλλα κείμενά του, διηγείται (με χάρη και απλότητα) πολλά γεγονότα από τη δράση του στον Διαβατό, όπου ζούσε ο γενναίος Έλληνας πατριώτης Γιώργος Αμνιώτης και ο φιλέλληνας Τούρκος τσιφλικάς—που αναφέρθηκε ήδη—Χαλήλ μπέης, ο οποίος πλήρωσε, ύστερα, την αγάπη του για την Ελλάδα, με τη δολοφονία του από τους συμπατριώτες του στη Σμύρνη, όπου οδηγήθηκε ακούσια μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, γιατί δεν του συγχωρέθηκε ο φιλελληνισμός του. Ακόμα, περιγράφει την είσοδό του και την παραμονή του (τη γιορτή του Πάσχα) στη Βέροια, την επίσκεψή του στη Φυτειά, τους αγώνες του στη Λίμνη των Γιαννιτσών κ.α. Ο καπετάν Κόρακας μνημονεύει διάφορα χαρακτηριστικά επεισόδια στην καλά φρουρημένη (από τους Τούρκους) Βέροια και αναφέρεται στη συμβολή των ανθρώπων του «Κέντρου» της πόλεως, όπως του Μέρκου Καρακωστή, του Εμμανουήλ Βελτσίδα, του Εμμανουήλ Φουντούκα, του σχολάρχη Αργύρη Τσικερδάνου, του κτηματία Σιόρ Μανωλάκη, του Γιώργου (Τζόντζου) Παπαντωνίου, του σπουδαίου εκπαιδευτικού Γκαίτε Τζοβαρόπουλου (ο οποίος ήταν, τότε, διευθυντής του σχολείου των Βλάχων), του Κατινά, των οδηγών των στρατιωτικών σωματίων Τσουνίδα και Καρανάσιου, ή, ακόμα, του περίφημου πολεμιστή Σκοτίδα, του Κατσάμπα και άλλων συνεργατών του από τα γύρω χωριά.

Στον Μακεδονικό Αγώνα προσέφερε πολλές υπηρεσίες και ο Βεροιώτης (δραστήριος και πολυτάλαντος) δάσκαλος Εμμανουήλ Ιω. Ζάχος.

Δ. Στις 10.7.1908 επαναστάτησαν οι Νεότουρκοι, δόθηκε γενική αμνηστία και δημοσιεύτηκε το Σύνταγμα. Οι Έλληνες αγωνιστές, κατόπιν τούτου, επέστρεψαν στην ελεύθερη Ελλάδα.

Όλοι (Έλληνες, ρουμανίζοντες και Βούλγαροι ή βουλγαρίζοντες) παρέδωσαν τα όπλα, εκτός από λίγους.

Ο καπετάν Κόρακας δεν μπήκε στη Βέροια αλλά μόνο το σώμα του με αρχηγό τον περιβόητο Σκοτίδα, ο οποίος, όταν πιάστηκε να βγάλει λόγο, δεν κρατήθηκε και αναφώναξε: «Ελευθερία, ελευθερία», ευχή, την οποία επανέλαβε και ο προαναφερμένος Τούρκος φιλέλληνας Χαλήλ μπέης και ύστερα όλο το πλήθος!! Ακολούθησαν πολυήμερες εορταστικές εκδηλώσεις και Έλληνες και Τούρκοι φωτογραφήθηκαν αδελφωμένοι.

Έτσι, τέλειωσε τυπικά και ο Μακεδονικός Αγώνας, στα 1908, όπου και πολλοί συγγραφείς σταματούν την εξιστόρηση των συμβάντων (την οποία αρχίζουν από τα γεγονότα του 1904). Εντούτοις, άλλη είναι η πραγματικότητα, τουλάχιστο στην περιοχή της Βέροιας, δηλαδή επακολούθησαν παρόμοια (με το παρελθόν) γεγονότα, επεισόδια, συλλήψεις, ληστείες και βιαιοπραγίες, τα

οποία συνεχίστηκαν και μέχρι τις 16.10.1912, όταν ελευθερώθηκε η Βέροια.

Αναφέρω, μερικά, μόνο, χαρακτηριστικά και (στον κανόνα) άγνωστα συμβάντα, με βάση τους ανέκδοτους κώδικες της μητροπόλεως της Βέροιας-Νάουσας:

Στις 6.5.1909 οι ρουμανίζοντες κατεδάφισαν 10 σπίτια ελληνιζόντων κατοίκων του Ξηρολειβάδου και κακοποίησαν τους Σαρακατσαναίους, που βοηθούσαν ανέκαθεν τους Έλληνες αντάρτες, για τη μέχρι τότε ελληνοπρέπειά τους.

Τον Οκτώβριο (του ίδιου χρόνου) οι τουρκικές αρχές συνέλαβαν πολλά γυναικόπαιδα της πόλεως, με την αιτιολογία ότι καταζητούνταν συγγενείς τους, γεγονός που ανάγκασε τον μητροπολίτη Λουκά να στείλει (29.12.1909) τηλεγράφημα προς τον Οικουμενικό πατριάρχη, στον μητροπολίτη της Θεσσαλονίκης κ.ά. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο ένοπλος αγώνας δεν είχε τελειώσει...

Το τρίτο δεκαήμερο του Ιουλίου του 1910, Έλληνες αντάρτες απήγαγαν από το Κουστοχώρι τον Αθανάσιο Μπιζέτα. Οι τουρκικές αρχές τους καταδίωξαν και συνέλαβαν κατοίκους της Ραχιάς, ως τροφοδότες του ανταρτικού σώματος.

Στις 12.7.1910 (ημέρα Κυριακή) συνελήφθησαν πρόκριτοι της Νάουσας, γιατί δεν κρίθηκε αρκετός ο αριθμός των όπλων, που είχαν παραδοθεί από τους κατοίκους της πόλεως. Επακολούθησαν δικαστήρια και ξυλοδαρμοί και έτσι αναγκάστηκαν οι Έλληνες να παραδώσουν και άλλα όπλα.

Οι Τούρκοι αναγνώρισαν το δικαίωμα των ρουμανιζόντων να ιδρύσουν δικές τους κοινότητες και να λειτουργήσουν ιδιαίτερα σχολεία, γεγονός το οποίο προκάλεσε τη διακοπή των επαφών και των σχέσεων του Οικουμενικού πατριαρχείου με την κεντρική τουρκική διοίκηση. Αποφασίστηκε, ακόμα, η σύγκληση έκτακτης εθνικής συνελεύσεως των πατριαρχείων, στην Κωνσταντινούπολη, με την παρουσία-συμμετοχή όλων των επαρχιών του υπόδουλου Ελληνισμού. Αντιπρόσωπος της επαρχίας της Βέροιας-Νάουσας ορίστηκε ο (βεροιώτικης καταγωγής) Εμμανουήλ Ραχτιβάν (αδελφός του Κωνσταντίνου και γιος του ευεργέτη των σχολείων της πόλεως Δημητρίου), που εμπορευόταν στην Κωνσταντινούπολη, όπως και ο πατέρας του.

Αλλά και οι βουλγαρίζοντες δεν εφησύχαζαν και το Βουλγαρικό Κομιτάτο εγκατέστησε στα 1910 σχισματικούς παπάδες στα χωριά Μονόσπιτα, Ζερβοχώρι και Χαρίεσσα, όπως και στον Άγιο Γεώργιο, ενώ στη Χαρίεσσα έγινε συμπλοκή του αρχικομιτατζή Τράικου και 14 οπλιτών του με τουρκικό απόσπασμα και επακολούθησαν συλλήψεις κ.τ.λ.

5. Τα γεγονότα, οι διώξεις, οι εκδικητικές και αντεκδικητικές πράξεις συνεχίστηκαν μεταξύ των Ελλήνων, των Βουλγάρων-βουλγαριζόντων και

των ρουμανιζόντων και με τους Τούρκους, οι οποίοι, άλλοτε κυνηγούσαν τους μεν, άλλοτε τους δε, ή και όλους, ή, τέλος, υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες έπαιζαν τον ρόλο του πυροσβέστη, μέχρι τον Οκτώβριο του 1912, οπότε άρχισε να ροδίζει η αυγή της πολυπόθητης απολυτρώσεως από τον δυσβάστακτο τουρκικό ζυγό, η οποία αναμενόταν, εδώ και αρκετό χρόνο, γιατί οι Έλληνες αντάρτες (οι περίφημοι «Πρόσκοποι» του Κ. Μαζαράκη) είχαν κάμει την επανεμφάνισή τους στα γνώριμα σ' αυτούς εδάφη της περιοχής, όπου μάζευαν πληροφορίες ή έκαμναν δολιοφθορές και έτσι βοήθησαν ποικιλότροπα και ουσιαστικά τον τακτικό ελληνικό στρατό. Υπήρξαν, λοιπόν, πραγματικά προάγγελοι, σκαπανείς και αληθινοί πρόσκοποι της πολυάκριβης ελευθερίας...

